

הפירוש לספר יחזקאל בפרסית־יהודית קדומה

תמר גינדין

מבוא

תפסיר יחזקאל, הפירוש לספר יחזקאל בפרסית־יהודית קדומה (בשני להגים שונים) מגניזת קהיר, הוא הקורפוס הגדול ביותר הידוע כיום בפרסית־יהודית קדומה.¹ הספרות הפרסית־היהודית מתחלקת לזו שלפני הכיבוש המונגולי (במאה הי"ג לספירה) ולזו שאחריו, אך שתי התקופות מנותקות זו מזו: אין תהודה ליצירות מלפני הכיבוש ואין העתקות חוזרות שלהן בספרות שלאחריו. לפרסית־היהודית הקדומה מאפיינים לשוניים ארכאיים, והיא משקפת שלב מעבר (או מספר שלבי מעבר) בין פרסית אמצעית לפרסית חדשה; הפרסית־היהודית שלאחר הכיבוש נבדלת מן הפרסית הקלסית באורתוגרפיה ובחלק מאוצר המילים בלבד.

התעודה המפורסמת ביותר והנחקרת ביותר בפרסית־יהודית קדומה היא מקטע ממכתב של סוחר יהודי, שנמצא בחורבות מנזר בודהיסטי ב־נְדָאָךְ־אֵי־לִיק, ליד חוֹטָאן אשר במזרח תורכסטאן.² המכתב נכתב כנראה בדרום איראן, אולי בחיִוִּי־סֵטָאן, והוא מתוארך למחצית השנייה של המאה השמינית לספירה. תעודות חשובות אחרות הן תעודה קראית משפטית משנת 951 לספירה;³ תעודה משפטית מֶאֶהְוָאוּ,⁴ קראית גם היא כנראה,⁵ שתאריכה שנת 1020 לספירה; קטע תאולוגי־אפולוגטי מ"ספר המצוות" הקראי, שאינו נושא תאריך,⁶ והמתוארך (לפי לשונו ולפי כתב היד) למאה הי"א או הי"ב לספירה.⁷ לכל הכתבים האלה מאפיינים משותפים שאפשר לייחסם לגיל הטקסטים או לקירבה בין הלהגים שבהם הם נכתבו, שכולם דרומיים.

- * מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, בהנחיית פרופ' שאול שקד.
- 1 כ"י פירקוביץ' I 1682. השייך לגניזת קהיר אינו בטוח, אך מקובל על החוקרים; ייתכן שפירקוביץ' מצא את כתב היד בגניזה אחרת.
 - 2 ראו: מרגוליות, מכתב; זאלמן, חיוטאן; הנינג, עמ' 79-80; אוטס; שקד, הערות, עמ' 182; לור, הערות.
 - 3 שקד, תעודה; גיל.
 - 4 מרגוליות, משפטי; אסמוסן; מקנזי, פרסית־יהודית; שקד, הערות.
 - 5 ראו שקד, תעודה, עמ' 51.
 - 6 מקנזי, פולמוס.
 - 7 לפירוש מלא יותר של הספרות הידועה בפרסית־יהודית קדומה וקלסית ראו נצר, במבוא. טקסטים שהתפרסמו מאוחר יותר ואינם מוזכרים כאן הם: ייבין; שקד, פרקים; שקד, פתגמים. טקסט נוסף, ביאלקט איראני לא ידוע, הוא שקד, קטע.

המקור החשוב ביותר לחומר בפרסית־יהודית קדומה הוא גניזת קהיר. נמצאו שם כשש מאות עמודים (כשלוש מאות דפים) בפרסית־יהודית קדומה, שרובם טרם פורסמו. הטקסטים עוסקים בשירה, בהלכה, במגיה, בדקדוק, במשפט ובתחומים נוספים. החלק הגדול ביותר, כשלוש מאות עמודים מתוך השש מאות, הם תפסירים, כלומר תרגומים או פירושים לספרים שונים מן המקרא.⁸

חשיבותו הלשונית של תפסיר יחזקאל היא בהיותו "חוליה חסרה" בין פרסית אמצעית לפרסית חדשה. ההבדל העיקרי בין שתי הלשונות הוא תחביר הפועל בעבר: בתפסיר יחזקאל תחביר הפועל בעבר הוא של פרסית חדשה, אולם עדיין ניתן להבחין במאפיינים ארכאיים, האופייניים לפרסית אמצעית או המשקפים שלב ביניים. חשיבות נוספת שלו היא בכך שלשון התפסיר אינה אחידה, אלא משקפת לפחות שני להגים, כנראה בני אותו זמן, שאלמלא היו מופיעים יחד בכתב יד אחד היה קשה יותר לתארך אותם ולקבוע אילו מן המאפיינים של טקסטים אחרים נובעים מגילם ואילו מאפיינים הם דיאלקטליים. בתפסיר יחזקאל 226 עמודים, שנשמרו היטב כמעט כולם. אורך התפסיר מאפשר ללמוד ממנו יותר מאשר מחיבורים קצרים יותר, אך הוא גם מנע עד כה מהחוקרים לחקור אותו בצורה מקיפה. זאלמן היה הראשון שפירסם, בשנת 1900, מחקר על צורות פועל סבילות בתפסיר יחזקאל, והביא בו קטעים קצרים מן החלק הראשון של התפסיר ואת כל התרגום של פרק ד';⁹ על בסיס מחקר זה תיארך לור את התפסיר למאה הי"א או הי"ב, ומיקם אותו בדרום מערב איראן.¹⁰

התאריך המוקדם אכן מתקבל על הדעת, כפי שיוסבר להלן, אך לשונו של חלק א' של התפסיר היא צפונית. כדי לוודא זאת יש לחקור חלקים גדולים יותר ממנו, ובוודאי שלא חלקי תרגום, שלשונם אינה טבעית. בשנת 1986 כתב שקד על צורות פועל מיוחדות בתפסיר יחזקאל הדומות לצורות תאג'יפיות,¹¹ והביא במאמרו קטעים נוספים מן החיבור, ובהם גם קטעי פירוש, שלשונם טבעית יותר. עד כה לא נעשה מחקר מקיף וממצה של התפסיר כולו. המחקר הנוכחי, המקיף יותר, מגלה שתפסיר יחזקאל נכתב על ידי ארבעה מחברים לפחות.

כתב היד

תחילתו של כתב היד חסרה, וגם בסופו אין סימנים המעידים על זמנו או על מקום חיבורו, על זהות המחבר או על מטרת החיבור. כל המידע באשר לנושאים אלה מקורו

8 הגדול מבין התפסירים הוא תפסיר יחזקאל; מראי המקום מתייחסים לתפסיר יחזקאל בלבד – ראו: זאלמן, סביל; שקד, פועל. כתב היד מוכר גם אצל לור, דיאלקטולוגיה. וראו גם מאמרו של שקד בחוברת הנוכחית.

9 זאלמן, סביל.

10 ראו לור, דיאלקטולוגיה, עמ' 93.

11 שקד, פועל.

בנתונים פלאוגרפיים, לשוניים ותוכניים של הטקסט עצמו,¹² ומהם עולה שתפסיר יחזקאל התחבר ונכתב במאה ה"א לספירה, על ידי מספר מחברים, בלהגים שונים. מפשטות הדיון הפרשני נראה שהתפסיר נועד לערוך לקורא היכרות ראשונית עם ספר יחזקאל ולפשט את הכתוב בו, כך שדובר פרסית יוכל להבינו. מקוריות הדיון הפרשני מצביעה על כך שהמפרש לא הסתמך כנראה על מפרשים קודמים, אלא יצר בעצמו. לפי מספר ניתוחי העברית נראה שהספר נועד לתלמידי חכמים, אך אלה בוודאי הכירו את ספר יחזקאל; לכן אפשר גם שמחברי התפסיר היו בקיאים יותר בלשון מאשר בפרשנות מקרא. לא ברור אם תפסיר יחזקאל הוא קראי – כמו מקורות רבים אחרים מגניזת קהיר בכלל ומאוסף פירקוביץ' בפרט – או רבני.

כאמור, בכתב היד 226 עמודים גדולים (שלושים עד ארבעים שורות בעמוד), שהשתמרו כמעט ללא שיבושים. העמודים הראשונים של כתב היד חסרים, והפירוש מתחיל מיחזקאל פרק א', פסוק י"ב; ממספר הפסוקים החסרים נראה כי אבדו כשני דפי תפסיר. לפי תפסירים אחרים מהגניזה ניתן לשער שחסרים גם מספר דפים שכללו שבח לאל ומבוא כללי לספר יחזקאל, אם כי תוכנו של תפסיר יחזקאל וסגנון כתיבתו שונים מאלה של התפסירים האחרים.

סגנון הכתיבה בכתב היד עצמו משתנה. בעמודים 1-128 (חלק א) נבדלת הכתיבה מהכתיבה שבעמודים 129-169 ו-221-226 (חלק א2), בעיקר בסימן "<" המופיע בסוף כל דיון בפסוק. הבדלים נוספים בין שני חלקים אלה הם פחות שורות לעמוד בחלק א2 (33-37 לעומת 38-41 בחלק א1) והבדלים סגנוניים קלים, כמו אחוז גבוה יותר של דיונים דקדוקיים בחלק א2 והיעדר פירוש על פסוקים שלמים בחלק זה. חלק ב' של הספר כתוב בלהג שונה, וגם הוא נחלק לשני חלקים: חלק ב1 בעמודים 170-194 וחלק ב2 בעמודים 195-220. חלק ב2 כתוב בכתב "מרושל" יותר, ויש בו פחות שורות בכל עמוד. בחלק א' של הטקסט – בחלק א1 הרבה יותר מאשר בחלק א2 – באים תיקונים וגלוסות (פירושי מילים או פירושי רעיונות) מעל השורות, מה שאין כן בחלק ב'.¹³

המעברים בין המעתיקים או המחברים השונים חלקים לגמרי. המקום היחיד שיש ספק לגביו הוא המעבר מחלק ב2 לחלק א2, שכן תחילתו של עמ' 221 נשחתה. אפילו המעבר מחלק א2 לחלק ב1, שהוא מעבר בין להגים שונים, נעשה באמצע משפט (169:32-170:1):¹⁴ "אניז אישאן אבא או אפרוד שודנד פא גור אבא כושתגאן שמשיר ובאזו או בי נישסתנד פא סאיה או פא מיאן סרדגאן (זהו התרגום של יחזקאל לא, יו: "גם הם אתו ירדו שאולה אל חללי חרב וזרעו ישובו בצלו פתוך גוים")."

12 ונודה לעדנה אנגל ממפעל הפלאוגרפיה של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על הניתוח הפלאוגרפי. הנתונים הלשוניים יידונו בהמשך.

13 הבדלים נוספים בין חלקיו של כתב היד יידונו בסעיף העוסק בלשונו של תפסיר יחזקאל.

14 המספרים בסוגריים הם מספר העמוד ומספרי השורות בכתב היד.

מבנה הדין ותוכנו

כל פסוק מיחזקאל מתורגם תחילה לפרסית ולאחר מכן, ברוב המקרים, מפורש על דרך הפשט.¹⁵ פסוקים חוזרים, דוגמת "וַיְהִי דְבַר יְיָ אֵלַי לְאמֹר", אינם מפורשים אחרי הפעם הראשונה, ובחלקים א 2 וב' יש פסוקים שאינם מפורשים כלל, גם אם אינם פסוקים חוזרים.

בדין מובאות לעתים מספר דעות, ללא ציון שמותיהם של בעלי הדעה. בחלק מהמקומות נכתב מרדומאני גופתנד (אנשים [כלשהם] אמרו), גונאי גופתנד... וגונאי דיגר... (סוג אחד [של פירוש]: אמרו... וסוג אחר...), ובמקומות אחרים – בעיקר כאשר הפרשן אינו מסכים עם הדעה – אגר גויי (אם תאמר) או אגר כסי גויד (אם משהו יאמר). לפעמים נוקט המפרש עמדה – ואין נא דרוסת הסת (וזה לא נכון), ואין דרוסת הסת כי גופתים (וזה נכון, מה שאמרנו), או נזדיך (תר) ([יותר] הגיוני). אין כאן המבנה המקובל בתפסירים אחרים, למשל תפסיר בראשית הגדול,¹⁶ של מסלה (שאלה) וגיואב (תשובה).

נושאי הדין קשורים בדרך כלל לשפה העברית ולניסוח – קישור פועל לנושאו או תואר למתואר; מתן מספר תרגומים אפשריים למילה מסוימת, בליווי דוגמאות מן המקרא, ובחירת המשמעות המתאימה; מענה על השאלה מדוע נאמר דבר מסוים או מדוע חוזרים על מילה מסוימת; ניתוחים מורפולוגיים של מילים עבריות; דיונים פונולוגיים; ניסוח מחדש של פסוקים. לעתים נידונים פירושי אלגוריות. רק לעתים רחוקות חורג הדין מנושאים אלה.

מריבוי הדיונים העוסקים בדקדוק עברי נראה שמחברי התפסיר היו לשונאים יותר מאשר פרשני מקרא. הדין, בעיקר בדקדוק, מזכיר לעתים סגנון של דקדוק קראי:¹⁷ השימוש בצורת הציווי כצורה בסיסית של הפועל וכן כינוי החיריק, הצירה והסגול, בשמות "נקודה מתחת [לאות], שתי נקודות מתחת, שלוש נקודות מתחת". גם ההתייחסות לקורא בגוף שני יחיד, ובמיוחד הביטויים "דע כ"י"¹⁸ ו"אם תאמר", קיימת בדקדוק קראי. עם זאת, קשה לקבוע בוודאות שהתפסיר הוא קראי, כיוון שאין מוזכרים בו שמות של אנשים: מדקדקים ופרשנים (שמסכימים איתם או שחולקים על דעתם) או ראשי קהילה. במקרים מסוימים (שיבאו להלן) ניתן לראות מחשבה מקורית המקשה עוד יותר על שיוך התפסיר לזרם מוגדר.

15 על ההבדלים הלשוניים והפרשניים בין התרגום לבין הפירוש ראו בהמשך.

16 כ"י פירקוביץ' 4605 I.

17 המקור להשוואה הוא ספר הדקדוק "מאור עין", שתאריך חיבורו המשוער הוא סוף המאה הי"א, כמו תפסיר יחזקאל.

18 דע כ"י מופיע גם בספרי דקדוק אחרים מימי הביניים, למשל בספר הרקמה של ר' יונה אבן גינאח וכן בתפסירים אחרים מן הגניזה, ולכן כשלעצמו הוא אינו מעיד על שיוכו של תפסיר יחזקאל לסוגה מסוימת.

דוגמאות דיון

להלן מספר דוגמאות דיון בנושאים העיקריים שהוזכרו למעלה. בכל דוגמה מובא הפסוק מיחזקאל בכתב מודגש, מלווה בקטע הרלוונטי מן הדיון בפרסית-יהודית, ותרגום הקטע לעברית בסוגריים מרובעים.

א. קישור פועל לנושאו: הפועל "תעוגנה" מופיע ללא נושא מפורש, ובעל התפסיר מסביר מיהו נושא הפועל

יחזקאל ד, יב: וְעָגַת שְׁעָרִים תֹּאכְלֶנָּה וְהִיא בְּגִלְלֵי צֵאת הָאָדָם תִּעְגְּנָה לְעִינֵיהֶם. דיון (12:8-15): תעג"נה. מרדומאני אבר דסתאן יחזקאל המי ניהנד והמי גוינד כי דסתאן תו טרמוס בי כוננד אין עוגנה רא: ומרדומאני אבר אצבעות ידיו המי ניהנד. ומאניד כי אידון נודיך תר כי אבר אן כס בי נהים כי רסם אישאן הסת טרמוס כרדן ונאן פוכתן יעני אבר אן זנאן כי עג"ות ואו ואופות בודנד... [תעג"נה: יש אנשים המקשרים (את המילה תעגנה) לידיו של יחזקאל, ואומרים ידיך תעוגנה (טרמוס בי כוננד) את העוגה הזאת. יש אנשים המקשרים ל"אצבעות ידיו". נראה הגיוני יותר לקשר (את המילה תעגנה) לאדם שמנהגו לעשות עוגות ולאפות לחם, כלומר לנשים, שהיו "עגות ואופות"...]

דוגמה זו מעידה על מקוריות הדיון. הפרשן ניתח את הפועל "תעגנה" כגוף שלישי נקבה רבות, ולא התייחס לאפשרות השנייה לניתוח, גוף שני זכר יחיד, אף שזו מתבקשת מן ההקשר ומשמשת בתרגומו של פסוק זה. אילו היה המפרש מסתמך על פרשנים אחרים, ואפילו על התרגום, הוא היה לכל הפחות מציין שקיימת אפשרות כזו. רוב המפרשים אינם עוסקים בשאלה מיהו נושא הפועל, למעט רד"ק, המתייחס לשתי האפשרויות.

ב. מספר תרגומים למילה, בחירת המשמעות המתאימה, מדוע חוזרים על מילה מסוימת

בדיון הבא מוסבר מדוע חוזר הנביא ואומר "מלמעלה" לאחר שאמר "על", וכן מובאים פירושים אפשריים של מילת היחס "על", בצירוף בדוגמאות מן המקרא.

יחזקאל א, כב: וְדָמוֹת עַל רְאֵשֵׁי הַחֲתָיָה רְקִיעַ כְּצֵין הַקָּרַח הַנּוֹרָא נְטוּי עַל רְאֵשֵׁיהֶם מִלְּמַעְלָה.

דיון (15:12-1): וגופתן נטוי על ראשיהם מלמעלה. אגר כסי גויד כי גופת בוד על ראשיהם צ"י המי באייסת אבאו גופתן מלמעלה. אגה באש כי על אבר כונד ואניז אבא כונד צ"ון גופת על מצות ומרורים יאכלוהו: פס כי גופת מלמעלה שרח בי כרד כי אז באלא:

[המילים "נטוי על ראשיהם מלמעלה". אם מישהו אומר: הוא אמר "על ראשיהם",

בשביל מה צריך היה לומר שוב "מלמעלה"? דע כי משמעות "על" היא "מעל" וגם "עם", כמו שאמר: "על מצות ומרורים יאכלוהו" (במדבר ט, יא). כיוון שאמר "מלמעלה", פירש שזה מעל.]

בדוגמה זו ניתנו רק שתי אפשרויות לתרגום "על", אף שבספר יחזקאל נעשה שימוש נרחב ב"על" במשמעות "בגלל". אולי רצה המפרש להדגיש שיש יותר מאפשרות אחת ולא טרח לציין את כולן. פרשני מקרא אחרים לא שאלו מדוע נאמר "מלמעלה" אחרי "על".

ג. מדוע נאמר דבר מסוים

בדוגמה זו מביא המחבר שתי תשובות אפשריות לשאלה מדוע פונה אלוהים ליחזקאל בשם "בן אדם". כאן אין המתבר נוקט עמדה פרשנית.

יחזקאל ב, א: וַיֹּאמֶר אֵלַי בֶּן אָדָם עֶמֶד עַל רִגְלָיִךְ וַיֹּאדְרֶךְ אֹתָךְ.

דיון (29-3:19): מרדומאני גופתנד כי גופתן או אבא יחזקאל יא בן אדם פא אין מעני גופת כי תא מועגיב בי נא באשד פא כוישתן פא אן רסם כי ציזיהא אז עגיאיב יי המי אלמודיש אילא ציון אין סכון בי שניד בי דאנד ואיאד בי כונד כי בן אדם טעיף וחקיר הסת ודיל או בוזורג בי נא באשד. ונא גויד אבא כוישתן כי סביל אז סביל פבוד הסת פא קיבל אן כי כבוד גופת כמראה אדם עליו מלמעלה. פס בי יחזקאל גופת יא בן אדם תא כוישתן רא כומאנא נא כונד פא כבוד: וגונאי דיגר גופתנד כי פא אן רסם כי מוכאטבה אבא או כרדה מי אמד מלאכים קאטויר בודנד פס ציון באנגמלאך נאם או יחזקאל בוד אמדי יא בן אדם דאניסתי כי אורא המי כואהד אז מיאן המא אישאן פא קיבל אן כי דידים תא גופת ולאלה אמר באזני. ואינאן מלאכים הנד פס ציון כרובים ומלאכים חאטויר בודנדי. אין סבב רא בן אדם המי כואנד אורא

(זו הפעם הראשונה שאלוהים קורא ליחזקאל "בן אדם"). אנשים אמרו: כשאמר ליחזקאל "הו בן אדם", אמר זאת במובן זה שלא יתגאה בעצמו משום שהראה לו דברים מנפלאות אלוהים, אלא שכאשר ישמע דברים אלה, ידע ויזכור שהוא (בסך הכול) בן אדם חלש ובוזי, וליבו לא ירחב, ולא יאמר לעצמו שדרכו היא דרך הכבוד (האלוהי), משום שהוא אמר (על) ה"כבוד" "כמראה אדם עליו מלמעלה" (יחזקאל א, כו). לכן אמר ליחזקאל "הו בן אדם", כדי שלא ידמה את עצמו ל"כבוד". סוג אחר (של פרשנות): אמרו שבזמן השיחה איתו, היו המלאכים נוכחים (בגיליון): המלאך – שמו היה יחזקאל). לכן כשבא הקול (ואמר) "הו בן אדם", הוא ידע שהוא מתכוון אליו בין כולם, כי ראינו שאמר "ולאלה אמר באזני" (שם ט, ה), ואלה הם מלאכים. ומאחר שהיו כרובים ומלאכים נוכחים, לכן הוא קורא לו "בן אדם".

הפירוש הראשון – "כדי שלא ירחב ליבו" – מופיע גם אצל רש"י ואצל רד"ק. הרעיון השני – שהיו מלאכים רבים – מופיע אצל רש"י, אבל הוא אינו טוען שהיה מלאך בשם יחזקאל.

ד. דיון דקדוקי בעברית

1 – ניתוח מורפולוגי של המילה חִיץ

יחזקאל יג, י: יַעַן וּבִיַעַן הִטְעוּ אֶת עַמִּי לֵאמֹר שְׁלוֹם וְאֵין שְׁלוֹם וְהוּא בִנְהַ חִיץ וְהֵנֶם טָחִים אֹתוֹ תָּפַל.

דיון (26-51:21): אגה באש כי חִיץ נאמי הסת פא אן נים כִּישַׁת ואגר גויי נים סנג נא דרוסת הסת ואין נָאם מוֹשַׁתַּק הסת או לפט וְחִצִּיתָ אֶת המלקוח. כי אמרי או חִצָּה הסת וְצִוִּינִן דידים וְצָדוּם מעל כל הר ומעל כל גבעה. ואמרי או צָדָה הסת. פס צָדָה פא וון חִצָּה הסת. ונא <ם> מוֹשַׁתַּק או לפט חִצָּה חִיץ הסת וצִוִּן נאם מוֹשַׁתַּק או צָדָה צִיד הסת פא וון חִיץ. צִוִּן גופת כי ציד בפיו.

נדע כי "חִיץ" הוא שם עצם המציין את חצי הלבנה הזו. אם תאמר "חצי אבן", זה לא נכון. זהו שם גזור מהמילה "וחצית את המלקוח" (במדבר לא, כז). הציווי שלו הוא "חִצָּה". ראינו בדומה לכך "וצדום מעל כל הר ומעל כל גבעה" (ירמיה טז, טז), והציווי שלו הוא "צָדָה"¹⁹ ובכן, "צָדָה" הוא במשקל "חִצָּה". ושם העצם הגזור מ"חִצָּה" הוא "חִיץ", כשם ששם העצם הגזור מ"צָדָה" הוא "צִיד". כמו שאמר: "כי ציד בפיו" (בראשית כה, כח).

המילה "חִיץ" מתורגמת גם בתרגום הפסוק וגם בפירוש כנים כִּישַׁת – חצי לבנה. זוהי דוגמה נוספת למקוריות היצירה, שכן פרשנים אחרים מפרשים את "חִיץ" כ"מחיצה".

2 – דיון פונולוגי

המחבר דן בשני היבטים של המילה "נְחָרְבוֹת": תחילה מוזכר השימוש בחטף פתח ולא בחטף קמץ כנהוג במילים אחרות משורש זה. לא ניתנת תשובה לשאלה מדוע מנוקדת המילה כך, אלא רק מצוינת עובדה. לאחר מכן מסביר המחבר שהסיבה לכך שיש חטף ולא שווא היא האות הגרונית.

יחזקאל ל, ז: וְנִשְׁמוּ בְּתוֹךְ אֲרָצוֹת נְשֻׁמוֹת וְעָרֵיוּ בְּתוֹךְ עָרִים וְנְחָרְבוֹת תִּהְיֶינָה. דיון (30-161:25): הר אן גִּיאִי כִי לוגת אוֹירָאנִי אִיאַפְתִּים פא מקרא פא קמץ אִיאַפְתִּים. יעני אז לוגת חֲרָבָה אִילָא אִין יכִי פא אִין פסוק פִיש גופת בתוך ערים וְנְחָרְבוֹת. ואמא דיגראן המא צִוִּן מְחָרְבוֹת יא צִוִּן חֲרָבוֹת וצִוִּן הֲחָרְבוֹת כונד. פס

19 השורש צדה במקום צוד, או במשמעות דומה, קיים גם במקרא (שמות כא, יג; במדבר לה, כ; שמואל א כד, יא; צפניה ג, ו) וכן אצל רש"י, אבן עזרא ורד"ק.

אין יכי אמרי או אז הִתְרַבּהּ הסת וְחִית׃ פְּדִישׁ הסת וצִיאָדָה חִית רַא נְחָרְבוֹת בִּי כַרְדּוּ וְאֶגְרָא נֹא בֹאשְׁד יְכִי צִיּוֹן אִיהִי־עֵי אֵינן צִיּוֹן נְכַבְּדוֹת מְדַבֵּר בֶּךָ הַסֵּת וּבְכָל מְקוֹם שֶׁמִּצְאָנוּ אֶת הַמִּילָה ״חֹרְבוֹת״ בְּמִקְרָא, מִצְאָנוּ בְּקִמְץ. כְּלוֹמֵר מֵהַמִּילָה ״חֲרָבָה״. פֵּרַט (לְפָעַם) הָאֶחָת הַזֹּאת. בְּפִסּוּק הַזֶּה, אָמַר קוֹדֵם ״בְּתוֹךְ עָרִים נְחָרְבוֹת״, אֲבָל בְּמִקְוֹמוֹת אַחֵרִים, הוּא עוֹשֶׂה (מִנְקֵד) אֶת כּוֹלָם כְּמוֹ ״מְחָרְבוֹת״, או כְּמוֹ ״חֲרָבוֹת״, וְכִמוֹ ״הִתְרַבּוֹת״. כִּיּוּן שֶׁכֶּךָ, הַצִּיּוּי שֶׁל הַמְּקוֹם הָאֶחָד הַזֶּה הוּא ״הִתְרַבּוֹת״, וַיֵּשׁ בּוֹ חִיִּית, וּבְגִלְגַּל הַחִיִּיִּית הוּא מִנְקֵד ״נְחָרְבוֹת״, וְאִם אֵינן (אוֹת) אֶחָת כְּמוֹ אִיהִי־עֵי, זֶה כְּמוֹ ״נְכַבְּדוֹת מְדַבֵּר בֶּךָ״ (תְּהִלִּים פֹּז, ג).

ה. פירוש אלגוריות

יחזקאל כד, ד: אֶסּוּף נְתַחֲיָה אֵלֶיהָ כָּל נְתַח טוֹב יֵרֶךְ וְכַתֵּף מְבַחֵר עֲצָמִים מֵלֹא. דִּיּוֹן (131:30-32): מְעַנֵּי נְתַחֲיָה מֵרְדוּמָאן יְרוּשָׁלַם הֵנֵד. וְגוֹפְתֵן כָּל נְתַח טוֹב יֵרֶךְ וְכַתֵּף רוּא כִּי גִבּוֹר מִלְחָמָה הֵנֵד. וְגוֹפְתֵן מְבַחֵר עֲצָמִים מֵלֹא. רוּא כִּי שְׂרִים וְגִידִים הֵנֵד. יְעַנֵּי שְׂרֵי בֵּית דּוּיֵד: [מִשְׁמַעוֹת ״נְתַחֲיָה״ – אֵלָה אֲנֹשֵׁי יְרוּשָׁלַם. הָאֲמִירָה ״כָּל נְתַח טוֹב יֵרֶךְ וְכַתֵּף״, יִיתְכֵן שְׂאֵלָה גִיבּוֹרֵי מִלְחָמָה. וְהָאֲמִירָה ״מְבַחֵר עֲצָמִים מֵלֹא״, יִיתְכֵן שְׂאֵלָה שְׂרִים וְגִידִים, כְּלוֹמֵר שְׂרֵי בֵּית דּוּיֵד.]

הקבלת הנתחים והעצמים בפסוק זה לבני אדם גם בפירושים אחרים, אם כי לא בדיוק לאותם אנשים:

רש"י: ״אסוף נתחיה אליה״ – מִירָאת הַמְּצוֹר אֲסַפּוּ לְתוֹכָהּ כָּל רְאִשֵׁי וְשָׂרֵיהֶּ; ״כָּל נְתַח טוֹב״ – כָּל גִּבּוֹר גִּיבּוֹרֵי אֵימָתָן וְגִבּוֹר עֵבֵיד קֶרֶב כֵּן תִּרְגּוּם יוֹנָתָן. רד"ק: הַנְּתַחִים שְׂרָאִיִּים לְתַת בְּתוֹכָהּ אֲסוּף אוֹתָם אֵלֶיהָ וְזֶה מִשָּׁל לְאִשֵּׁר נֹאֲסַפּוּ אֶל יְרוּשָׁלַם מִן הָעָרִים שֶׁנְּחָרְבוּ וְהָיוּ שֵׁם בְּמְצוֹר: כָּל נְתַח טוֹב – מִשָּׁל לְשָׂרֵי יְהוּדָה.

ו. ניסוח מחודש של פסוקים

הפסוקים העבריים מתורגמים ללשון לא־טבעית (ראו דיון נפרד בלשון התרגום) שלעיתים לא היתה מובנת לדובר הפרסית, לכן בחלק מן המקרים חוזר המפרש על הפסוק במילים אחרות, בפרסית מובנת.

יחזקאל ל, יג: פֶּה אָמַר אֲדֹנָי יְיָ וְהֶאֱבֹדְתִי גִלּוּלִים וְהִשְׁבַּתִּי אֱלִילִים מִנֶּפֶךְ וְנִשְׂאֵי מֵאֲרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִהְיֶה עוֹד וְנִתְתִּי יִרְאָה פְּאֲרֶץ מִצְרַיִם. דִּיּוֹן (162:8-9): בִּי נִמּוֹד כִּי עֲבָדָה זָרָה וְגִלְגַּלָּאן זִמִּי רַא עֵטִיל בִּי כּוֹנוֹם וְתִרְסִישֵׁן וּבִים פֹּא אִישָׁאן בִּי אִפְתֵּד צִיּוֹן גּוֹפֵת וְנִתְתִּי יִרְאָה בְּאֲרֶץ מִצְרַיִם. [הוּא אוֹמֵר: אֲנִי אֶהְרֹס/אֲשַׁבֵּית אֶת הָאֱלִילִים וְאֶת נְכַבְּדֵי הָאֲרֶץ, וּפְחָד וְאִימָה יִפְלוּ עֲלֵיהֶם. כְּמוֹ שֶׁאָמַר: ״וְנִתְתִּי יִרְאָה בְּאֲרֶץ מִצְרַיִם״.]

ז. דיונים מעמיקים יותר

בתפסיר יחזקאל באים גם דיונים מעטים מעמיקים יותר. הדיונים הבאים אינם נמצאים בפירושים אחרים:

1 – יחזקאל ג, ח: הַנְּהַה נְתַתִּי אֶת פְּנֵיךָ תְּזַקִּים לְעַמַּת פְּנֵיהֶם וְאֶת מְצַתְךָ חֶזֶק לְעַמַּת מְצַתְּם.

דיון (7:8-7): אכנון קוות אישאן פא סתורגי ונא באך בוד. וקוות נביא פא טאעט יי בוד. [עכשיו, הכוח שלהם היה בחזק ובחוסר פחד, וכוחו של הנביא בציות לאלוהים].

2 – בפרק ד', כאשר יחזקאל מצווה לאכול עוגת שעורים "בגללי צאת האדם", מסביר המפרש שאלוהים אינו רוצה שיחזקאל באמת יאכל לחם לא כשר שכזה, אלא רק מתכוון לנסותו, כמו שניסה את אברהם אבינו בסיפור העקדה; כמו שאדם שרוצה להוכיח לאחרים שחברו נדיב, יבקש ממנו עשרה דינאר. לא בכל פעם שיש ציווי, באמת מתכוון המצווה שהפעולה תיעשה.

3 – דיון ארוך אחר החורג מגבולות הסבר "פשוט" הוא בביטוי "ברוך כבוד יי ממקומו" (ג, יב). על פני עמוד שלם נפרש דיון בליווי ציטוטים – היכן נמצא כבוד יי והיכן היה בזמנים שונים, מתי עזב את המשכן וכדומה.

לשונו של תפסיר יחזקאל

א. ארכאיות

אחת העדויות לכך שלשון התפסיר ארכאית היא מילת הייחס הרבישימושית פא, שמשמעותה "ב", על ידי, אל' ועוד. פא היא שלב ביניים בין פרסית אמצעית (פד) לבין פרסית חדשה (קלסית; פה). בשלב זה כבר אבד העיצור הסופי (ד), אבל העיצור ההתחלתי (פ) עדיין לא הפך לקולי (ב).

מאפיין ארכאי נוסף הוא שם פעולה על בסיס גזע ההווה,²⁰ המסתיים בישן, כמו בפרסית אמצעית, לעומת יש בפרסית חדשה; למשל כואהישן (רצון, בקשה) לעומת כואהש (מבוטא xāhēš, קאהש) בפרסית חדשה. דוגמה נוספת לכך היא המילה וינישן (מראה, ראייה). בדוגמה זו גזע ההווה של השורש "לראות" הוא וינ, כמו בפרסית אמצעית, בעוד שבפרסית חדשה הפך גזע זה לביני.

ו' בפרסית אמצעית שהפכה לבי' בפרסית חדשה נשארה במילים רבות בתפסיר יחזקאל כו'. דוגמה נוספת לכך היא המילה זואן (לשון), בפרסית חדשה זבאן.

20 הפועל בפרסית בנוי מגזע המציין את הזמן – עבר או הווה (העמיד עדיין אינו קיים בתפסיר יחזקאל, ובפרסית חדשה הוא נבנה בצורה פריפרסטית), וסיומות המצינות את הגוף והמספר. לתיאור מפורט יותר של מערכת פועל הפרסית ראו לור, דקדוק, עמ' 130-164.

המאפיין הארכאי המעניין והחשוב ביותר של לשון תפסיר יחזקאל הוא השימוש בצורות סבילות סינתטיות.²¹ בפרסית חדשה הסביל הוא תמיד פריפרסטי, כלומר מורכב מצורה בינונית ומפועל עזר (כמו באנגלית was – פועל עזר+ seen בינוני סביל). בפרסית אמצעית היו סבילים פריפרסטיים, לצד סבילים סינתטיים, שנוצרו מגזע הווה בתוספת יי(ה) לפני סיומת הגוף. בתפסיר יחזקאל, בעיקר בחלק ב', יש שימוש נרחב ביותר בצורות סינתטיות של סביל, כשהתוספת האמצעית היא לפעמים ייה, ולפעמים רק זה. דוגמאות אלה, ורבות אחרות, מצביעות על כך שתפסיר יחזקאל אכן התחבר בתקופה מוקדמת יותר מרוב המקורות הקיימים בפרסית־יהודית קדומה.

ב. להגים

תפסיר יחזקאל אינו אחיד בלשונו, כשם שאינו אחיד בכתיב היד שבו – חלק א' כתוב בלהג צפוני, ואילו חלק ב' בלהג דרומי, ארכאי יותר. בחלק ב' ניכרות השפעות של לשונו של חלק א', למעט מאפיינים שהם דיאלקטליים בעליל, בעוד שבחלק ב' השפעות אלה הן זניחות.

גזע ההווה של הפועל "לראות" הוא בחלק ב' בינ, כמו בפרסית חדשה, ובחלק א' ניש. הגזע ניש קיים בחלק מהלהגים של פרסית אמצעית, ובין הלהגים המודרניים – בלהגים כורדיים, המדוברים בצפון.²² בחלק א', בעיקר בחלק א1, קיימת צורת פועל בלתי פנייטי (שאינו מבחין בגוף ומספר) בעבר המסתיימת בגי. צורה זו דומה לפעלים מושלמים בתאגיכית, שהיא להג צפוני של פרסית,²³ וזהה ממש לצורת פועל הקיימת בתאגיכית־יהודית.²⁴ מאפיין צפוני נוסף הוא ניקוד גזע העבר של הפועל "לאכול" בתנועת a: כורד (יש לבטא xard, כךד), כמו בלהגים של צפון איראן ומרכזה. בפרסית חדשה מבוטאת צורה זו כ־xord, כורד.

חלק ב' של התפסיר כתוב בדיאלקט דרומי, ארכאי יותר, הדומה יותר ללשונו של רוב התעודות המוכרות עד כה בפרסית־יהודית קדומה. בעמודים 170–194 (חלק ב) ניכרת השפעה חזקה של חלק א', באורתוגרפיה וגם בלשון עצמה, ואילו בעמודים 195–220 (חלק ב2) הלשון "נקייה" יותר מהשפעות כאלה. השפעת הלשון של חלק א' מעידה על כך שחלק ב' אינו קזיום יותר מבחינה כרונולוגית, אלא הוא להג שמרני יותר מאותו זמן או אפילו מזמן מאוחר יותר.

להלן חלק קטן מהמאפיינים הדרומיים או הארכאיים:

בחלק א' מצוינת הפונמה j (גיים) באות העברית ג', עם נקודה או בלי נקודה מעליה. בחלק ב', כמו במסמכים הקדומים מחזוויסטאן, מצוינת פונמה זו לעתים (בחלק ב2 כמעט תמיד) באות צ'.

22 ראו מאן, עמ' 15.

21 זהו נושא מאמרו של זאלמן, סביל.

23 ראו שקד, פועל.

24 כפי שהיא משתקפת בספר "ליקוטי דינים", שנכתב בתחילת המאה העשרים על ידי אברהם אמינוף ותורגם לפרסית על ידי שמעון חכם, שניהם יהודים מבוכרה.

הַאֲזָאפָה, תנועת i (כיום מבוטאת e), המקשרת בפרסית בין שם לתואר או לגניטיב (שייכות) או בין מילות יחס מסוימות לשם, מצוינת רק לפעמים. כאשר היא כתובה, בחלק א' היא תמיד י' בסוף המילה הראשונה (פסי אן – "אחרי כן"); בחלק ב2 כמעט תמיד י' בתחילת המילה השנייה (פסי יאן); ובחלק ב1, לרוב בסוף המילה הראשונה – השפעה של חלק א' – אך לעתים בתחילת המילה השנייה. בטקסטים מחוזיסתאן כתובה האזאפה כ"י בתחילת המילה השנייה.

במקור היתה האזאפה כינוי זיקה, ובפרסית אמצעית עדיין יש שימוש באזאפה כמשעברת פסוקית זיקה. בחלק ב' של תפסיר יחזקאל, ובמיוחד בחלק ב2, קיים גם שימוש כזה באזאפה.

הצורות הסבילות הסינתטיות נפוצות הרבה יותר בחלק ב' מאשר בחלק א'. סביל פריפרסטי כמעט אינו קיים בחלק ב', ובמקרים שיש סביל פריפרסטי הוא משמש להבעת מצב, ולא להבעת פעולה (פועל עזר "להיות", לעומת "להפוך ל-").

הבדל לשוני בולט בין חלק ב1 לחלק ב2 הוא השימוש במילת היחס בי (כנראה מבוטא ב"י) בחלק ב2, במשמעות "אל". מילת היחס פא קיימת עדיין, אבל רק במשמעות "בי" או "על ידי". דבר זה מעיד על חדשנות, ולכן הוא מוזר בחלק הארכאי ביותר של כתב היד.

ג. לשון התרגום

התרגום בכל אחד מחלקי התפסיר הוא ללהג שבו נכתב הדיון באותו חלק. לשון תרגום הפסוקים אינה טבעית, כמו תרגומי מקרא רבים אחרים בלשונות יהודיות. סיבה אחת לכך היא שבלשון הדיבור היומיומית משתמשים במילים עבריות – ערלים, רשע, גויים (זו צורת היחיד), עבודה זרה (לציון אלילים) וכדומה; ובתרגום, ברוב המקרים, משתמשים באותם מקומות במילים פרסיות כדי לא לתרגם מילה עברית באותה מילה. מלבד זאת, התרגום צמוד כל כך למקור העברי עד שהתחביר של הפסוקים המתורגמים הוא עברי ולא פרסי. דוגמה טובה לכך היא היידוע: בפרסית אין יידוע כלל, אבל בתרגום של פסוקים עבריים מתורגם היידוע לאן (ההוא, האלה). גם שמות תואר מיודעים מתורגמים באן. דוגמה נוספת מתחום השם היא ריבוי התואר: בפרסית אין מרבים את התואר, אך בתרגום אפשר למצוא פעלים עם סיומת ריבוי.²⁵

הדוגמה הבאה ממחישה את צמידותו של התרגום לתחביר העברי:

יחזקאל כ, מד:

וַיִּדְעָתֶם פִּי אֲנִי יִי בְּעִשׂוֹתַי אֲתַכֶּם לְמַעַן שְׁמִי לֹא

תרגום 102:34-37:

ובי שנאסיד כי מן הום יי פא כרדן מן אבא שומא פא ג'אדה נאמי מן נא

25 התרגום אינו אחיד בצמידותו לתחביר העברי ולאוצר המילים הפרסי, ולכל ההבחנות שלעיל יש יוצאים מן הכלל.

בְּדִרְכֵיכֶם הָרָעִים וְכַעֲלִילוֹתֵיכֶם הַנְּשַׁחֲתוֹת בֵּית
צִיּוֹן טְרִיקֶתִּיהָ שׁוּמָא אֵן בְּדָאן וְצִיּוֹן כְּרִדְאִרִּיהָא שׁוּמָא אֵן תְּבֵאָה בּוּדְגָאן יָא כְּאַנְדָּאן

יִשְׂרָאֵל גָּאֻם אֲדֹנִי יִי.
יִשְׂרָאֵל סְכוּן יִי כּוּדָאָה הַסַּת.

סדר המילים צמוד לעברית.²⁶ "אני יי" מתורגם מן הוּם יי, בעוד שבפרסית, שבה הפועל בא בסוף המשפט, היה צריך להיות מן יי הוּם. "כדרכיכם הרעים" בפרסית היה צריך להיות ציון טריקתהא(י) בד(י) שומא, אבל מכיוון שבעברית כינוי הקניין מצטרף לשם העצם, גם כאן הוא בא לפני שם התואר, ושם התואר מיוּדע ומרובה, כמו בעברית. אותה תופעה בדיוק ניתן לראות בתרגום "וכעלילותיכם הנשחתות".
דוגמה נוספת, מחלק ב2 של התפסיר (להג דרומי; פחות השפעות צפוניות):

יחזקאל לו, לא: וְזַכְרְתֶם אֶת דְּרְכֵיכֶם הָרָעִים וּמַעֲלָלֵיכֶם אֲשֶׁר לֹא טוֹבִים
תְּרַגְּמוּ 3-1:205: וַאֲיָאָד בִּי כּוּנִיד אֵן רֵאֵהֲאֵתָאן יְבִדָּאן וְכֵאֵרֵהֲאֵתָאן אֵן יֵנָא נִיכָאן

וְנִקְטָתֶם בְּפְנֵיכֶם עַל צֹנְתֵיכֶם וְעַל תּוֹעֲבוֹתֵיכֶם.
וכשמגין בי באשיר פא רוהאתאן אבר קבל ונהיהאתאן ואבר קיבל זישתיהאתאן.

בחלק ב2 של התפסיר, התרגום צמוד לעברית פחות מאשר בחלקים האחרים, אולם עדיין אינו פרסי לגמרי. "את דרכיכם הרעים" מתורגם אן ראהאתאן יבדאן. אמנם מקומו של האן כאן אינו כמו בעברית, אלא קרוב יותר לפרסית, אולם עדיין שם התואר מרובה, ועדיין כינוי הקניין צמוד לשם העצם, בעוד שבפרסית הוא בא בסוף כל הביטוי. המילה "על" מתורגמת אבר ק(י)בל, ולא רק אבר, כדי להמחיש ש"על" כאן הוא סיבה.
מקור ההבדלים הלשוניים בין התרגום לדיון הוא אפוא תוצאה של תרגום משועבד לעברית, תוך שימוש במילים פרסיות, גם במקרים שבהם מקובל בפרסית-היהודית להשתמש במילים העבריות. עם זאת, נראה שהתרגום והדיון, לפחות בחלק א', נכתבו על ידי יותר ממחבר אחד. ההוכחה לכך אינה לשונית, אלא בהקשר הדברים. בשני מקומות נמצאו אי-התאמות בין התרגום לבין הבנתו הבסיסית של הפרשן את הפסוק. בתרגום ליחזקאל ד, יב, מתורגם הפועל "תעננה" במילים טרמוס כוני אורא, כלומר "אתה תעשה אותה עוגה". הפירוש לפסוק זה (שהובא לעיל) מפרש את הפועל "תעננה" כנקבה רבות ומנסה למצוא נושא אפשרי לפועל זה. מוזר שהמפרש אינו מתייחס כלל לאפשרות ש"תעננה" פירושו "אתה תעוג אותה". דבר זה מעלה את החשד שמא המפרש לא הכיר את עבודת המתרגם, וכי המעתיק הוא אדם שלישי, שלא הישווה בין השניים ולא הוסיף דבר.

מקום נוסף שבו אין התאמה בין הפירוש לתרגום הוא תרגום "מלא" שביחזקאל כד. ד. התרגום, בהתאם לניקוד, הוא פועל בציווי: פור בי כון. לעומת זאת, נראה שהפירוש (שהובא לעיל) מתייחס ל"מלא" כאל חלק מהצירוף "מבחר עצמים מלא", כלומר כאל שם תואר.²⁷

נסיבות חיבורו של תפסיר יחזקאל

התעלומה המרכזית של תפסיר יחזקאל היא קיומם של מספר כתבי יד בתוך היצירה, כאשר כל שינוי בכתב יד מלווה בשינוי בסגנון או בלשון, ועם זאת המעברים בין כתבי היד השונים חלקים לגמרי. דבר זה מעיד, כנראה, שמדובר בכתב יד מקורי. אך אם כך הדבר, איך קרה שהמפרש לא שם לב לתרגום כשהעתיק אותו? ואיך ניתן להסביר את התיקונים מעל השורות בחלק א'?

אפשר שמדובר ביצירה שהתחברה בצפון איראן על ידי שני מפרשים שונים שדאגו גם להגהת כתב היד, תיקון שגיאות בפרסית והוספת גלוסות. חלק מכתב היד אבד או הושחת, ואז הושלם בדרום על ידי שני אנשים שונים, שהראשון קרא את חלק א' והושפע מלשונו, ואילו השני כנראה לא קרא את חלק א', או קרא אותו ולא הושפע מלשונו. תימוכין להסבר זה ניתן למצוא בכך שחלק א2 חוזר לחמישה עמודים אחרי חלק ב2, ותחילתו של עמ' 221 (תחילת החלק השני של חלק א2) אינה קריאה. אולם העובדה שהמעבר בין חלק א2 לבין חלק ב1 היא משני צדדיו של אותו דף, פוסלת אפשרות זו. קיימת גם אפשרות שמדובר במעתיקים בלבד, אך מכיוון שאין מדובר ביצירה ספרותית, הם נטלו לעצמם גם חריות של מתרגמים והעתיקו כל אחד ללשונו הוא. אפשרות זו אינה סבירה במיוחד, משום שקיימים הבדלים גם בפירוש עצמו, במספר הדיונים הדקדוקיים ובמספר הדיונים בכלל.

אפשרות שלישית היא שתפסיר יחזקאל הוא עבודה משותפת של מספר מחברים שמוצאם ממקומות שונים באיראן; אלה עבדו יחד והמשיכו זה את עבודתו של זה. מטעמים אסתטיים, נעשו המעברים בין החלקים השונים באמצע משפט אך בגבול עמוד. זוהי האפשרות הסבירה ביותר, אם כי אף היא אינה עונה על השאלה שנשארת לפי שעה ללא תשובה: איך נפלו איי-התאמות בין התרגום לפירוש.

סיכום

תפסיר יחזקאל הוא כנראה כתב היד המקורי של יצירה שהתחברה במאה ה"א באיראן. היצירה היא כנראה מקורית, וזאת על פי דיונים בשאלות שלא הועלו על ידי פרשנים

27 בחלק ב' לא נמצאו איי-התאמות כאלה, ולכן אין אפשרות לקבוע אם התרגום והפירוש נכתבו על ידי אנשים שונים.

אחרים וכן על פי פירוש לא מקובל של העברית במספר מקומות. קיימות אי־התאמות בין תרגום הפסוקים לבין פירושים, ולפי שעה לא ניתן להסבירן.

חשיבותו של תפסיר יחזקאל נובעת בראש ובראשונה אורכו, המאפשר מחקר מקיף יותר מאשר כל טקסט אחר בפרסית־יהודית קדומה; אך אורך זה לא היה חשוב אלמלא הלשון הארכאית, המשקפת שני להגים שונים, שכל אחד מהם מהווה שלב מעבר בין פרסית אמצעית לפרסית חדשה. בשל אי־האחידות הלשונית, קשה לקבוע היכן בדיוק התחבר התפסיר, ואף על פי כן תרומתו למחקר תולדות הפרסית גדולה יותר מאשר טקסט שנכתב בלהג אחד. בתפסיר יחזקאל ניתן לראות שמאפיינים אשר נחשבו עד עתה לארכאיים הם בעצם דיאלקטיים – הם אינם קיימים, או קיימים במידה פחותה, בלהגים אחרים בני אותו זמן, ואולי אף קדומים יותר.

קיצורים ביבליוגרפיים

- B. Utas, "The Jewish-Persian fragment from Dandan-Uiliq", *Orientalia Suecana* 17 (1968), pp.123–136. אוטס
- J.P. Asmussen, "Judaeo-Persica II. The Jewish-Persian Law-Report from Ahwaz, A.D 1020", *Acta Orientalia* 29 (1965), pp. 49–65. אסמוסן
- מ גיל, התוסרת – המשפחה והכתב, תלאביב 1981. גיל
- W.B. Henning, "Mitteliranisch", *Handbuch der Orientalistik*, ed. B. Spuler, I, IV, 1, Leiden-Köln 1958, pp. 20–129. הנינג
- C. Salemann, "Po povodu jevrejsko-persidskago otryoka iz Xotana", *Zapiski Vostočnago Otdelenija Imperatorskago ruskago arxeologičeskago obščestva* 16 (1904–1905), pp. 46–57. זאלמן, חוטאן
- , "Zum mittelpersischen Passiv", *Izvestija Imperatorskoj Akademii Nauk* 13,3 (serie 5) (1900), pp. 269–276. זאלמן, סביל
- י ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבלבי, ירושלים תשמ"ה. ייבין
- G. Lazard, "La dialectologie du judéo-persan", *Studies in Bibliography and Booklore* 8 (1968), pp. 77–98. לזר, דיאלקטולוגיה
- , "Remarques sur le fragment judéo-persan de Dāndān-Uiliq", *Barg-e Sabz, A Green Leaf. Papers in Honour of J.P. Asmussen (Acta Iranica. Hommage et opera minora*, 12), Leiden 1988, pp. 205–209. לזר, הערות
- , *A Grammar of Contemporary Persian*, Cosa Mesa (CA) 1992. לזר, דקדוק
- א אמינוף, ספר ליקוטי דינים, ירושלים תרס"ם–תרס"ד. ליקוטי דינים
- מאור עין (Me'or 'Ajin), פקסימיליה של כתב היד עם תרגום לרוסית והערות מאת מ"נ זיסלין, מוסקבה 1990. מאור עין
- O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden*, (*Kurdisch-Persische Forschungen*) 4, Berlin 1906–1909. מאן
- D.N. MacKenzie, "An Early Jewish-Persian Argument", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31 (1968), pp. 249–269. מקנוי, פולמוס
- , "Ad Judaeo-Persica II Hafniensia", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1966), p. 69. מקנוי, פרסית־יהודית
- D.S. Margoliouth, "An Early Judaeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collection, with Other Early Persian Documents", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1903), pp.737–760. מרגוליוח, מכתב

מרגוליות, משפטי

—, "A Jewish-Persian Law-Report", *Jewish Quarterly Review* 11 (1899), pp. 671–675.

נצר

א נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון בן צבי, ירושלים תשמ"ו.
S. Shaked, "Judaeo-Persian Notes", *Israel Oriental Studies* 1 (1971), pp. 171–182.

שקד, הערות

—, "An Unusual Verbal Form in Early Judaeo-Persian", *Studia Grammatica Iranica, Festschrift für Helmut Humbach (Münchener Studien zur Sprachwissenschaft)*, eds. R. Schmitt & P.O. Skjervø, München 1986, pp. 393–405.

שקד, פועל

ש' שקד, "פרקים במורשתם הקדומה של יהודי פרס", פעמים 23 (תשמ"ה), עמ' 37–22.

שקד, פרקים

S. Shaked, "'Do not buy anything from an Aramaean' A Fragment of Aramaic Proverbs with a Judaeo-Iranian Version", *Papers in Honor of Professor Eshan Yarshater (Acta Iranica. Textes et mémoires, 16. Iranica varia)*, ed. J. Duschene-Guillemin & P. Lecoq, Leiden 1990, pp. 230–239.

שקד, פתגמים

—, "An Early Geniza Fragment in an Unknown Iranian Dialect", *Barg-e Sabz, A Green Leaf. Papers in Honour of J.P. Asmussen (Acta Iranica 12)*, ed. W. Sundermann, J. Duschene-Guillemin & F. Vahman, pp. 219–235.

שקד, קטע

ש' שקד, "תעודה קראית קדומה בפרסית יהודית", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 58–49.

שקד, תעודה